

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

ҒТАХР: 17.09.91

<https://orcid.org/0009-0002-1627-7779>

<https://orcid.org/0009-0004-3248-422X>

<https://orcid.org/0009-0008-4734-0295>

¹Өмірзақов С.Д., ¹Насирдинов Б.П.*, ²Байгонусова А.А.

¹филолог.ғ.к., «Абайтану» ғылыми орталығының доценті,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²курс докторанты «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы,
М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

²мұғалім, Т.Рысқұлов атындағы мектеп лицейі. Қазығұрт, Қазақстан

КӨРКЕМДІК МҰРА - МӘҢГІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ

***Автор-корреспондент:** NBP_D@mail.ru

Түйін: Әдебиет тарихында сақталған халықтық шығармалар – өмір шындығын шынайы бейнелеп қана қоймайды, сопылықтың қайнары болып, түркі әлеміне таралған құнды мұраларымыздың және бастауын көне дәуірлерден тартқан, жалғаса жырланып келген фольклорлық мұраларымыз. Әсіресе, дидактикалық өлеңдер, салт өлеңдері, айтыстар, қисса-дастандар, терметолғаулардан діл мен тілдің, діннің ішінде алтын иірімдей созылып жатқан имани құндылықтарымыздың сақталғандығын көрсетеді және сыртқы отарлық экспанцияның дәл осы айтылған мәселелерді алдымен бұзуға әрекет жасағандығын, осы күнге дейін бұл мақсаттың империялық саясатта күн тәртібінен түспегендігін де анықтайды. Сол алып арнаның қомақты бір бөлігіне - біз жүйелеп жүрген Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің қалыптасуы негіздерінің жүйесіне назар салдық. Ол мектепте қаланған әдеби дәстүр мен ақындық мектептің қалдырған әдеби мұраларымыздың жанрлық құрамының қалыптасу негіздеріне, пайда болуы мен жазылу тарихына себеп болған қоғамдық-саяси тарихына, себеп-салдарына үңілдік.

Кілт сөздер: Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі, қалыптасуы, нәзира дәстүрі

МРНТИ: 17.09.91

<https://orcid.org/0009-0002-1627-7779>

<https://orcid.org/0009-0004-3248-422X>

<https://orcid.org/0009-0008-4734-0295>

¹Өмірзақов С.Д., ²Насирдинов Б.П.*, ¹Байгонусова А.А.,

¹к.филолог.н., доцент Научного центра «Абайтану»
ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

¹докторант 2 курса, старший преподаватель Научного центра «Абайтану».
ЮКИУ им.М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²преподаватель, Школа-лицей им.Т.Рыскулова. Казыгурт, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ - ВЕЧНАЯ ЦЕННОСТЬ

***Автор-корреспондент:** NBP_D@mail.ru

Аннотация: Народные произведения, хранящиеся в истории литературы, не только реалистично отражают реалии жизни, но и являются источником суфизма, нашего ценного наследия, распространившегося в тюркском мире, и фольклорного наследия, прослеживаемого с древних времен. В частности, дидактические стихи, обрядовые стихи, айтысы, киссы-саги, терме-толгау показывают, что наши ценности, которые тянутся как золотая пряжа внутри языка и религии, сохраняются, и определяют, что внешняя колониальная экспансия сначала попыталась нарушить эти же вопросы, и по сей день эта цель не выходит из повестки дня в имперской политике. Мы сосредоточились на значительной части этого гигантского русла – системе основ формирования Казыгуртско-Каратауской региональной литературной школы, которую мы в настоящее время систематизируем. Мы углубились в основы формирования жанрового состава нашего литературного наследия, оставленного литературной традицией и сложившейся в этой школе поэтической школой, в социально-политическую историю ее возникновения и историю письма, в причины и следствия.

Ключевые слова: «Казыгурт-Каратауская региональная литературная школа», формирование, традиция назира

IRSTI: 17.09.91

<https://orcid.org/0009-0002-1627-7779>

<https://orcid.org/0009-0004-3248-422X>

<https://orcid.org/0009-0008-4734-0295>

¹Umirzakov S.D., ¹Nasirdinov B.P.*, ²Baigonusova A.A.

¹Candidate of Sciences, Associate Professor Scientific Center «Abayev Studies»,
M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

¹doctoral student 2 st year, senior researcher Scientific Center «Abayev Studies»,
M.Auezov SKRU, Shymkent, Kazakhstan

²Teacher, School-lyceum T.Ryskulov. Kazygurt, Kazakhstan

ARTISTIC HERITAGE - ETERNAL VALUE

***Corresponding author:** NBP_D@mail.ru

Abstract: The literary, cultural, and historical values being collected today represent spiritual treasures that, originating in ancient times, have evolved over centuries through poetic traditions. Folk works preserved in the history of literature not only authentically reflect reality but also serve as sources of Sufism, invaluable monuments spread throughout the Turkic world, and folklore that originated in ancient times and continues to evolve. This includes didactic poetry, ceremonial songs, debates (aitys), epics (kissa-dastans), and moralistic verses (terme and tolghau), which preserve moral and spiritual values in their golden essence. These aspects were primary targets for destruction during colonial expansion, a goal that remains on the imperial agenda to this day. A significant portion of this rich legacy is associated with the Kazygyrt-Karatau literary school. This article examines the foundations of its formation, the genre structure of its literary heritage, the causes and history of its emergence, and its connection to socio-political events.

Keywords: "Kazygyrt-Karatau, regional literary school, formation, Nazira tradition

Кіріспе

«Қазақ әдебиетінің тарихында ақындық поэзия дәстүрінің даму, жетілу мәселелері, оның ішінде жеке тұлғалардан құралған шығармашылық орта дәстүрінің көркемдік жалғастығы - ұлттық сөз өнерінің халықтық-эстетикалық маңызын сақтап келген көрсеткіштер» дейді зерттеуші Г.Оралова [1,5].

Казығұрт-Қаратау аймақтық мектебі туралы бұрын-соңды арнайы зерттеулер жүргізілмесе де, кейбір жекелеген ақындардың өмірі мен әдеби мұралары туралы еңбектер жарық көріп, зерттеулер жүргізілді. Майлықожа мен Мәделі Жүсіпқожаұлының, Нұралы Нысанбайұлының Мұсабек Байзақұлының (молда Мұса), Ергөбек Құттыбайұлының әдеби-шығармашылық қызметін талдаған Ә.Оспанұлының зерттеуі алғашқы еңбектер қатарында.

Соның нәтижесінде «Қаратау атырабының ақындары» [2], «Қаратау шайырлары» кітаптары жарық көрді [3].

Қ.Маханов Н.Нысанбайұлы шығармашылығы туралы, З.Оразбекова молда Мұсаның (Мұсабек Байзақұлы), С.Өмірзақов Мәди Меркішұлының әдеби мұрасы туралы кандидаттық диссертацияларын қорғады. Х.Досмұхамедұлы ақындардың шығармашылық қызметіне баға берген еңбегінде: «Қалың бұқара арасынан шыққан олар – халық әдебиетінің мән-мазмұны мен тіл тазалығын сырттан келетін жат әсерлерден қорғаушылар әрі ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, қазақ халық әдебиетін сақтаушылар» деген болатын [4,32-34].

Ал М.Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде әр аймақ ақындарының шығармашылығын зерттегенде мынадай мәселелерге назар аудару керектігін көрсетеді. Олар: акынның өмірбаянын тексеру, сол арқылы жазған мұраларымен байланысын айқындау; ақынды елінің сол кездегі өмірімен байланысты қарастыру; ақын дүниетанымын ұлттық болмыспен бірге қарастыру; ұлттың қоршаған табиғатымен байланыстыру; көрші халықтардың әсері және өзара ықпалдастығын айқындау [5,16-17].

Ұлттық сөз өнерінің қалыптасуында фольклор мен жазба әдебиеттің байланысы бұрыннан қалыптасқан дәстүр. Осы бағытта қазақ ақындары, жыраулар мен жыршылар, термешілердің орындаушылық бағытында өнер тұтастығы да сақталды. Ол туралы профессор Е.Ысмайылов: «...ақындардың өмір шындығын жырлаған толғаулары, ақындардың айтыстағы өнерлері арқылы акын, жыршылар халықтың прогрессивтік творчестволық дәстүрін жасағандығы белгілі. Бұл үздіксіз дамып отыратын, әрбір жаңа ақынды үйретіп, жетілдіріп отырған ақындық мектеп сияқты поэзиялық, творчестволық дәстүр, қазақтың импровизатор ақындарының қай-қайсысы болсын осы ақындық дәстүрде тәрбиеленіп, қалыптасады. Ақындық дәстүр өнер үлгісі заманына қарай өзгеріп, жаңа идеялық көркемдік сапаға қарай ауысып отырады» деген болатын [6,88-89].

Қазақ әдебиеті тарихындағы бір ескеретін мәселе: ауызша суырыпсалмалық (импровизация) және жазбаша ақындық поэзия дәстүрлерін бөліп қарау әлі күнге дейін күн тәртібінен түспей келеді. Бұл да сол баяғы еуроцентризм бекіткен «дәлелмен көрсету» танымы. Шындығына келгенде аймақ әдебиетінің өкілдері бір шығармасын жазып шығарса, кей шығармасын ауызша да шығарған ғой. Бірақ, мына дүниесі ауызша шығарылған, мына дүниесі жазбаша дейтін ешқайсысының құжаты жоқ. Бізге таңылып жүрген көшпенділік танымынан құтылатын еңбектер де жарыққа шыға бастады [7].

Біздің өлке ақындары сауатсыз болған, шығармаларын ауызша шығарған, солай таралған деуге де негіз табылмас. Төмендетудің де керегі жоқ. Сол себепті осы мәселеге нүкте қоятын кез келген секілді. Өйткені, бізге жеткен Майлықожа, Сүйіндік, Сүйінбай, Италмас т.б. ақындардың мұраларын (біздегі қолжазба мұраларына қарап) салыстырып қарағанның өзінде де бұл мәселелер өзінен-өзі анықтала түседі. Біз ауызша туған, мынау жазбаша дүние деп жүргеніміздің барлығы ұрпақ танымын жаңылыстыру ма деген ой келеді. Өйткені, ол дүниелер бірін-бірі толықтырды, жаңарып, жасарып, толығы түскендігі анық. Мұны Нұралы ақын дәстүріндегі шәкірт тәрбиелеу қызметінен де көре аламыз. Нұралыға «...мына баламның бойында Құдай берген қасиет бар сияқты, соны көрші...» деп алып келген атасының тілегін қабылдап, алдымен бір-екі термесін, бір-екі дастанын беріп, кейіннен өзі де сол жолмен жүріп, терме, толғау, қисса-дастан шығарып, ұстазының алдында есеп бергеннен кейін өзі де ақындық жолға түсіп кете барған. Осы күнге дейін айтылып жүрген «ауызша әдебиет пен жазба әдебиеттің арасындағы жік» деген мәселені де қайта қарайтын кез келген секілді. Алдымен, ақындық дәстүрдің сан ғасырлар бойы үздіксіз жалғасып келе жатқандығын суырыпсалмалық (импровизация) өнері мен жазбаша ақындықтың өзара сабақтасып келе жатқандығы - әдебиеттің даму процесінде кездесетін қалыпты жағдай екендігін ескермек керек. Бұл туралы профессор Е.Ысмайылов: «Қазақтың жазба әдебиетінде ақындардың дара төл шығармасы туа бастаған (индивидуальное

поэтическое творчество акынов) дәуірден бермен қарай ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет өкілдері бір-бірімен тығыз байланыста аралас, қатар өмір сүрді. Ұлы Абаймен қатар ...Орынбай, ...Жамбыл т.б. ақындар өзінің өлең-жырларын ауызша айтып, таратып отырды. Жазылып немесе басылып таралған шығармалар мен акын-жыршылардың ауызша айтылған өлең-шығармалары бірін-бірі ығыстырып жоғалтқан емес. Қайта біріне-бірі әсер етіп, бірін-бірі толықтырып отырды. Бұлардың қабысуы ...халық өмірінің шындығын жырлауда айқын көрінді» - дегені мәлім [8,73].

Міне осы айтылған ойлардан шығатын қорытынды: Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі де өз бастауын біздің заманымызға дейінгі дәуірлерден, берісі көне түркілік өркениеттен бастап, желісі үзілмеген ақындық дәстүрмен бірге жасасып келе жатқан мәдени құбылыс. Қазақтың басқа аймақтарымен де байланыс-желісі үзілмеген мектеп өкілдерінің мұраларымен байланыстыра қарау да келешек міндеті деп санаймыз. Есте жоқ ескі замандардан «Қазығұрттың басында кеме қалған, Ол әулие болмаса неге қалған?» деген эпсанаға қарап-ақ біз топтастырып жүрген «Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі» де байырғы біздің заманымызға дейінгі түркі мәдениетінен суат тартып, ислам мәдениеті тоғысқан (ҮІ-ҮІІ ғғ.) тұста дами түсіп, Алтын Орда-Қыпшақ (XII-XIV) дәуірінде өркендеп, сопылық әдебиеттің нәрімен сусындап, толысып, Қазақ хандығы тұсында бірде жоғалып, бірде арнасын тауып келсе, XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында отаршылдық жүйеде жүріп те сөз өнеріндегі өз жүйесін жоғалтпады. Империялық жүйені жалғастырған кеңестік дәуірде «ескішіл, діншіл» деп, таптық жүйеге негізделген заманда қаншама әдеби мұраларымыздан айырылды. Үйінен табылған бір-екі арабша (көпшілігі шағатайша) жазылған көшірмелерге бола қаншама сауатты аталарымыздың «халық жауына» айналып, итжеккенге айдалып кеткендігіне тарих куә. Тек егемендік саясатының тұсында ғана көздің қарашығындай сақталып қалған мұраларымыздың өзінен-ақ жоғарыда айтылған ақындық дәстүр жалғастығының сақталғандығына көз жеткізе түсеміз. Айтылған әдеби мұраларымыздың дені жеті және он бір буынды өлең түрінде хатқа түскен. Академик Гордлевскийдің «Түркі нәсілдес халықтардың бәріне жаппай таралуына қарағанда, жеті буынды өлең түрік әнінің ең негізгі және ең ескі өлшемі тәрізді» деп жазғанын да ұмытпағанымыз жөн.

Сондықтан Қазығұрт-Қаратау-Отырар-Түрікбасы атырабын, Шыршық, Бостандық ауданы мен Ташкент, Жызақ төңірегін алып жатқан өлкеде туған мұраларымызды, аталған мектеп өкілдерінің: Жанкісі, Сүйінбай, Мәделі, Майлықожа, Италмас, Сүйіндік, Жылқыбай, Кенжебай, Құлыншақ, Нұралы, Кейкі, молда Мәди, молда Бекеш, Қалыбай, «қара торғай атанған» Күлшат, молда Мұса Байзақұлы мен молда Мұса Жұманазарұлының, молда Мәди Меркішұлы, Оңғарбай, Мәуленқұл, Сапақ, Тілеспай шешендердің, Балтабай, Айтбай, Сәдуақас, Дәулет, Тұрлыбек т.б. ақындарымыздың өмір жолы мен шығармашылық мұрасына тиісті бағасын беріп, әдебиет тарихындағы орнын белгілеуіміз де күн тәртібіндегі өзекті мәселе.

Теориялық талдау

Ақындық мектеп - әдеби дамудағы көркемдік ойлау дүниетанымы, көзқарастары, стильдік мәнері үндес қалыптасқан шығармашылық жеке тұлғалардың эстетикалық дәстүрі. Ақындық мектеп ұғымының аясында стиль, ағым, бағыт категориялары қамтылмақ. Академик З.Қабдолов: «...стиль - бір жазушыға тән творчестволық ерекшелік болса, ағым - бірнеше жазушыға тән творчестволық бірлік, стиль - әр жазушының дара қасиеті болса, ағым - әр жазушының ортақ сипаты, стиль - жалқыға тән ұғым болса, ағым - жалпыға тән ұғым, стиль - әр жазушының әдеби беті болса, ағым - әр жазушының әдеби бағыты» - дейді [9,367].

Қызылорда облысының Қармақшы, Қазалы, Арал аймағындағы әдеби мектеп дәстүрінің көркемдік дәстүрін зерттеген зерттеуші Г.Оралова: «Ақындық мектеп - көрнекті

шығармашылық тұлғалардың ықпалымен қалыптасатын көркемдік дәстүр» - депті [1.25]. Олардың әдеби бағыттарына қарап, оларды төрт бағытта жіктейді. Тағы бір ескерер мәселе: «Жыраулық-жыршылық дәстүріміз бен музыкалық өнеріміз жұртымыздың тарихымен тығыз байланыста дамитындығын ескерсек, бұл екеуінің бастау көздерінен, өсу-өркендеу арналарынан сабақтастық, ұқсастық табылуы заңды құбылыс» - деп жазған-ды «Зар заман поэзиясы» еңбегінде Бауыржан Омарұлы [10.38-39]. Мұны да ескермек керек.

Қоқан хандығы дәуірінде туған әдебиеттің ең әуелгі уәкілі - Жанкісі жырау. «Майлықожа творчествосы XVIII ғасырдағы әдебиетіміздің Қоқан езгіне қарсы күрескер ақын Жанкісі жырау өнегесін жалғастыру болды» деп жазуының мәнісі, міне, осыған байланысты деп білеміз. Бұл жерде халқымыз жасаған рухани қазына қатарында Қоқан езгісіне қарсы әдебиет қалыптасқанын, Жанкісі жырау жырлары сол әдебиетіміздің басы болғанын көрсете кеткіміз келеді. Ал, ол «әдебиеттің Жанкісі жараудан кейінгі өкілдері деп Сүйінбай Аронұлын, Мәделіқожа Жүсіпқожаұлын, Майлықожа Сұлтанқожаұлын, Жамбыл Жабаевты атағанымыз абзал» - деген Ә.Оспанұлы пікірі бағалы [2,332-333].

Қоқан хандығы дәуіріндегі әдебиетте дін мәселесінің, дастаншылдық тақырыбының қатты көтерілуінің біздіңше, екі себебі болды. Біріншіден, екі ғасырға жуық жоңғар басқыншыларына қарсы күрес қазақ халқын, әсіресе, Оңтүстік өлкесін қатты күйзелткен еді. Халық босып кетті. «Ұлы жүздің қалған бөлігі (жоңғар қырғынына ұшырамағандары) мен Орта жүздің аздаған бөлігімен бірге Хожентті, Орта жүздің үлкен бөлігі - Самарқанды, Кіші жүз - Хиуа мен Бұқарада көшіп-қонып жүретін» - деп жазады Левшин [11.167].

Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі мәдениетке үлкен соққы тиді. Оның үстіне солтүстікте босып жүрген қалмақтар, башқұрттар, Сібір және Жайық казактары, батысында осы аралықты тиімді пайдалана білген Орта Азия мемлекеттері, оңтүстік шығысындағы жоңғармен одақтас болған қырғыздар қазақтың тыныштығын алып бітіп еді. Шын мәніндегі «Ақтабан шұбырынды» заманы туды. Левшиннің жазуынша: «Халықтың тұрмысы ауырлады. Мал басы жылдан-жылға азая түсті. Сауда тоқтады. Аштан өлгендер мен әйел-баласын тастап, босып кеткендер көбейе түсті. Ақыр аяғында қашып жүргендер тоқтады. Бірақ, қайда бармақ?» [11.167].

Ғалдан Цереннің күшті армиясына не ашық қарсы келе алмай, не тәуелсіздігін жариялай алмаған Ұлы жүз жерінде ыдырау пайда болды. Халықтың бірлігіне сызат түсе бастады. Міне дәл осы кезеңде халықты ұйыстырар күш тек әдебиетте ғана қалып еді. Дін - рухани бірлік көзі, дін - сабыр мен төзім өлшемі, дін - рух тазалығына айналды. Насихат тетігі - діни дастандарға түсті. Бұрыннан қалыптасқан қиссашылдық дәстүр қайта жанданды. Екіншіден, бұрыннан ислам дініне жақын Оңтүстік өлкесі діни-қандастық сырын алға тұтқан Қоқан хандығының «дін - мұсылман» идеологиясының алдауына түсіп еді. В.П.Наливкиннің еңбегінен мәлім болғанындай ол кезде орыстарды «кәпір, құйрығы бар таял» деп қабылдау әсерінің күштілігі де аз қызмет атқармаған-ды [12,21].

Ұйыстырар күш тек әдебиетте ғана қалып, діни тақырыптардың қатты көтеріліп, дастаншылдық өнердің көтерілуіне жағдай жасады. Бұл дәстүр біздің заманымызға дейінгі Иранға қарсы күрес пен ХҮІ ғасырдағы қалмақтарға қарсы күрес барысында эпостық жырлардың жанданып, әр рудың өзі отырған аймақтарында қатты жырланған нұсқаларын қайта жырлануынан да көрінген еді. Сондықтан да Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі өкілдерінің шығармашылық эпицентрі Ислам әдебиетіне тірелуі заңдылық болатын. Мұның тарихи негізі де бар еді. Өйткені, орта ғасырларда қалпын салып үлгерген сопылық әдебиет үлгілері Түркістан айналасында қанат қағып, мұсылман әлеміне кең таралған-ды. Шығыс әдебиеті мен мәдениеті дегенде араб әлемі мен Пайғамбар айналасына соға берудің қажетсіздігі, мұндағы үш жүз алпыс қақпалы «хәл» ілімінің тарихи тамыры жатқандығы әлі күнге тиянақты ашылған жоқ. Сол себепті де сопылық ілімінің негізін салған Қ.А.Яссауи туралы, оның шәкірттері туралы сөз болғанда, тек олардың үш-төртеуі ғана тілге тиек етілетін. 1991 жылы Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті бой

көтергеннен кейін ғана М.Мырзахметұлы бастаған ғалымдар тобы «сопылық ілімнің» қайнарына үңіле бастады. Соның бір мысалы: «Бүгінгі таңда қолда бар материалдар мен қолжазбаларды оқып, саралай отырып сопылық әдебиетке үлес қосқан көптеген тұлғалардың болғандығына көзіміз жетті. Түркі Жахрия философия мектебіне негіз салған Шейх Жүсіп Хамаданиден тәлім алған Әзірет Сұлтан ұлы ұстазы тәрізді өте көп шәкірттерді тәрбиелеген. Ясауи бабамыздың шәкірттері жайлы атақты ғұлама Молда Мұхаммед Махтұм өзінің «Тоһфәт ул заирин» атты еңбегінде: «Ахмет Иасауи Иассы қаласына келді, онда Әзіреттің тоқсан тоғыз мың атақты мүридтері (шәкірттері) болды» (85-бет) - деп жазған болатын. Яссауидың жерлесі әрі ықыласты шәкірттерінің бірі Нығматулла да бұл ойды өз хикметтерінде келтірген:

Сұлтан Ахмет Түркістанда орын қылды,
99 мың машайық бірге сонда болды.

Әрине, Қ.А.Яссауидың Алла жолына беріліп, күндіз-түн ғибадат жасауы халық арасындағы өнегелі үгіттері сол бір заманның өзінде-ақ жұртшылыққа үлкен әсер еткен-тін. Құран мен Хадистің талаптары мен мазмұнын баяндаған бұл хикметтер халық арасында кеңінен тараған, олардың дерлік бәрі де түркі тілінде жазылып, медреселерде қызығушылықпен оқылып, мыңдаған шәкірттердің жүрегінен орын алған.

Әзірет Сұлтанның шәкірттері арасында Сүлеймен Бақырғани, Дәруіш Әлі, Гедаи, Икани, шейх Надири, Хұдайдад, Құл Абиди, Құл Омари, Құл Ғариб, Шәмсиддин, Тимури, Шайдаи сынды атақты ғұламалар бар» – деп жазған-ды Қ.А.Яссауи шәкірттері туралы профессор М.Мырзахметұлы [13,5-6].

Бұл мәселе де келешек зерттеулерде арнайы тақырыпқа сұранып тұрғаны анық. Мұсылмандық шығыс әдебиеті, Ислам тақырыбы қатты көтерілді дегенде біз қазақ ақындарының табан тірейтін ғылыми негізі (ахлақ, «хәл ілімі», бенденің кәмалаттығы, жауанмірттік т.б.) болғандығын танимыз.

Бұл кезеңдегі қазақ әдебиетінің мол түрлері, салт жырлары мен діни тақырыптағы қиссашылдық өнері ХІХ ғасырда бастап жүйелі түрде хатқа түсе бастады. Бұл мұраларды орыстың ориенталистері, Алекторов, Остроумов секілді миссионерлер, кейбір халық мұрасына қызығушылар мен Радлов, Потанин сияқты шығыстанушы мамандар жазып алды, көпшілігі ұрпақтарының қолында сақталып келді. Бұл ғасырдағы аймақ мектебі өкілдері шығармашылығының тағы бір қырын профессор М.Мырзахметұлы: «Шоқындырып, орыстандыру саясатының қазақ елінің тағдырына құрылған тұзақтары мен қақпандарын алдымен қазақ ақындары сезіне бастады. Сезіне бастауының елеулі бір көрінісі уды умен қайтару үшін қиссашыл кітаби ақындар ислам дінін насихаттауға ерекше мән беріп, араб, парсы тіліндегі діни тақырыптағы әңгіме, дастандарды аудару, не өзінше жырға қосу немесе нәзіралық жолмен жарыса жырлау тәсілдерін қолдану жолына түсті» - деп көрсетеді [13,5-6].

Кеңес дәуірінде «саясатта шаруасы жоқ, шығыс әдебиетіне еліктеп, соның үлгісінде шығарма жазған» саңлақтарымыз ескішіл атанып, ескерусіз қалды. Мәселен, әдеби мұрамыздың ең бір өнімді саласы - қиссашыл ақындар шығармашылығы діншілдік бағыттағы шығармалар деп танылып, надандықты насихаттаған, өткенді аңсаған кертартпа әдебиет өкілдері ретінде бағаланды. «Мұсылмандық әлемге, шығыстық дүниеге бой түзеп, үлгі алғандар шығармашылығындағы діни таным ұрпақ тәрбиесі, адамгершілік пен адалдыққа жетелеген өнеге екендігі ескерілмеді. Олардың рухани тазаруға үндеген озық ойлары кері кеткен пікірлер ретінде бағаланды» - деп жазады Ө.Әбдиманұлы [14,135-136].

Ал шығыстанушы Ө.Күмісбаев: «Шығыс інжу-маржандарының өзімізге лайықтыларын, тұрақтай алатын тақырыпты, сюжетті ол қиссашыл ақындар дұрыс таңдады. Әр жерде ауызға алынғаны болмаса, баспа бетін көрмеген біраз шығармалардың мазмұны, идеялық ықпалы ашылмастан жатыр. Бұларды діни уағыз, қиялдан туған деп жылы жауып қойып отырған жайымыз бар. Ал, шындығына келсек, «Ләйлі-Мәжнүн», «Мұңлық-Зарлық»,

«Атымтай Жомарт» секілді махаббат, адамгершілік хақындағы романтикалық дастандар қазақтың кейінгі лирикалық, эпикалық дастандарына мол әсерін тигізді...» - дейді [15,104-105].

Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебі өкілдерінің мұралары қазақ әдебиетінің қомақты бөлігін құрайтынын айтуға тиіспіз. Ескіше сауатты болған күңгей ақындары сауатын ауыл молдасынан ашып, ілімін медреселік білімнен алған. Сол себепті де бұл ақындардың шығыстың классикалық әдеби дәстүріне құлаш ұруы заңдылық-тын. Сол себепті әдеби дамудың шығыстық үдерістерін білгендіктен де Кеңестік үкімет қолдан тосқауыл жасап, ұлттық өнердің өркениетті Шығыс мәдениетімен дәстүрлі байланысының адамзаттық ұстанымдарын қалыптастырудағы, әсіресе ішкі сезім түйсіктерін қалыптастырудағы орнын білгендіктен де кеңестік жүйе қолдан тежеу қойып бақты. Мұның зардабы ондаған ірі ақындарымыз бен бірнеше жыршы-ақындарымыздың шығармашылық мұрасының мүлдем аталмай, ескерусіз қалуына әкеліп соқты.

Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебінің аса қомақты саласы - *қисса-дастандарды* құрайды. Қазірге баспа бетіп көргені – жүз елу алты қисса-дастандар. Олар: Италмастың төрт қиссасы, Нұралының қырық тоғыз, Жүсіпбектің отыз үш, Жылқыбайдың үш, Майлықожаңың бес, Шәдінің отыз екі, Тұрлыбектің жеті, Дәулеттің үш қиссасы т.б.

Бұл жанрдың ежелгі Сыр өзенінен Жетісуға дейінгі аралықты қамтып жатуының түпкі сыры да яссауи жолын дамыту тарихнамасынан көрінеді. Бұл жөнде Сыр бойы ақындарының мұраларын зерттеп жүрген профессор Б.Кәрібозұлының «Діни сюжетті, шытырман оқиғаға толы негізінен гуманистік идеяларды насихаттайтын қисса-дастандардың талайының өмірі қысқа болды. Көзі қарақты, көңілі ояу адамдардың қолында қалып, күні бүгінге дейін сақталып келген осындай қисса-дастандардың мазмұнында адам миын улайтындай, рухани дүниесіне теріс әсер ететіндей еш нәрсе жоқ. Керісінше шығыстық өркениет пен әдебиет дәстүрін меңгере отырып жазылған бұндай шығармаларда мұсылман дінінің гуманистік идеялары, адамгершілік сапалар насихатталады. ...көптеген жыр-толғаулар, қисса-дастандар өз халқының әдебиеті тарихынан жойылып кетті. Қомақты әрі құнды мұндай мол дүниелердің бірен-сарандары ғана бізге жетіп отыр» деген пікірі күңгей ақындарының мұраларына да қатысты [14,107-108].

Қорқыт дәстүрінен бастау алған Балтаның, Майлықожаңың діни дастандары, Италмастың терме-толғаулары, арнау, дастандары, Құлыншақтың терме-толғау, дастандары мен арнаулары, Нұралының жазған сексен төрт қиссасынан қазірге табылып, жарияланғаны қырық тоғызы, термелері, молда Мұса Жұманазарұлының үш томдығы, Шәдінің жиырма төрт томы жарияланды. Табылмаған дастандарды әлі де іздестіру үстіндеміз. Жылқыбайдың, Зұлпықардың, Кейкінің, Италмастың, Сүйіндік пен Кенжебайдың, Дәулеттің біраз дастандары жоғалып кеткен. Діни-ғибраттық әдебиеттің пайда болуы мен қалыптасуы туралы Халел Досмұхамедұлы «діни сипаттағы әдебиет (литература религиозного характера) ісләмнің негіздерін, шарияттың қағидалары мен талаптарын, тамұқтың азабын, жұмақтың рақатын және басқа о дүниелік өмірдің көріністерін суреттейді. Мұхаммед пен оның серіктерінің өмір жолдарын баяндау да бұл әдебиетте ерекше орын алады. Әсіресе Әли халифа мен оның балалары Хасан, Хұсайын туралы өлең-хикаялар мол. О дүниелік өмірді суреттейтін, мысалы Молдағали ақынның «Жұмақ-Тамұғы» секілді көлемді поэзиялар да бар. Қазақ тілінде араб-парсы өмірінен (из арабско-персидской жизни) сыр шертетін әдебиет миссионерлік діни әдебиеттің жалғасы болып табылады. Бұлар негізінен «Мың бір түн», «Шахнама», т.б. секілді алуан түрлі араб және парсы ертегілерін, хикаяларын, қиссаларын өлең түрінде аудару, қайтадан көркем баяндау не соған еліктеу болып табылады» – деген болатын [4,29].

XIX ғасырдың аяғына таман ел ішінде орысша және мұсылманша оқу-білімнің таралуына байланысты ауызекі сөйлеу тіліне жат сөздер мен тіркестер ене бастады және олар бірте-бірте халық әдебиетіне, әсіресе ғашықтық, діни-ғибраттық сипаттағы әдебиетке

ауысқанымен әсері көп емес.

Кейбір деректерге қарағанда бұндай авторлық XIX ғасырдың бірінші жартысынан басталады деп жобалауға болады. М.Әуезов: «Бұл қазақтың жазба әдебиетінің басталуы. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет» – деп өте бағалы да құнды пікір берген [6,21].

Әдебиетші-ғалым Сәрсенбі Дәуітов зар-заман ағымына байланысты талдаған зерттеуінде Асан Қайғы мен Бұқар жырау толғауларының сарынын жалғастырған Дулат, Шортанбай, Мұрат ақындарға қоса Сүйінбайды да айтады. Олардың көсемдігін, абыз даналығын, ұлы жыршылығын айта келіп, бұл ақындарды қатты толғандырған «уақыт сезімі» бүгінгі күні де құнын жоймағанын көрсетіп, бұл ақындардың ақындық табиғатын анықтап көрсетеді [16].

Дегенмен, аймақтық-әдеби мектеп тұрғысынан қарағанда Сүйінбайдың аталған ақындардан тақырып мәселесін көтеруі, арнау, толғаулары тіпті айтыстағы орнын даралап көрсетпегеннің өзінде «жыр сүлейінің» олардан жырлау табиғаты бөлек екендігі айшықтала береді. Мұны дұрыс байқаған Бауыржан Омарұлы да «Десек те, нағыз зар-замандық тұжырымдар тұрғысынан зер салсақ, ақиық ақын Сүйінбай Аронұлы өлеңдерінің сипаты өзгешерек екенін байқаймыз» деген болатын [10,30].

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің аражігін ажырату мәселесі өткен ғасырдың ортасынан бері қозғалып келе жатқан даулы мәселе. Бұл жөнінде ертеректе Мырзабек Дүйсенов арнайы мақала жазып, оны әдебиетші-ғалымдар біраз уақыт талдауға алғаны мәлім. Таңбасы мен дыбысталуы дәл қазіргі тілдегідей болмаса да, бұрынғы әдебиет нұсқалары жазба әдебиеттің басы болды деген тұжырымға саяды. Ақын-жазушылардың Кеңес дәуіріндегі әдебиетке дейінгі өкілдері көптеген мұраларын ауызша да шығарған ғой. Мұны Жамбыл поэзиясынан анық көреміз. Бірақ соңғы кездегі зерттеулер табиғатына сүйенсек, ғалымдар жазба әдебиеттің тарихын Абай дәуірінен ары қарай жылжитқаны белгілі. Осы өлшеммен қарағанда Қоқан дәуірінде туған әдеби мұраларды негізінен жазба әдеби мұраларға бейімдеу дұрыс болмақ. Р.Бердібаев пікірінше: «Қазақтың кейінгі бірнеше ғасырдағы көшпелі, жартылай көшпелі өмір жағдайында шайырлық әдебиеттен гөрі ақындық (суырып салмалық) әдебиеттің аудиториясы молырақ болғаны анық. Бірақ бұл хал жазба әдебиеттің маңызын тасаламауға тиіс» - дейді [17,3].

Әдеби мұралар, оның ішінде қисса-дастандар табиғатына байланысты пікірлер 1959 жылғы өткен конференцияда кеңірек талданғаны мәлім. Онда қазақ ақындарына идеологиялық талаптар тұрғысынан баға берілді. Бірақ, Қоқан хандығы дәуіріндегі әдебиет пен әдеби мұралар туралы ашып айтылған жоқ. Ашылып айтылмайтын да еді. Өйткені, XIX ғасыр ақындарын шартты түрде болса да, екіге жарып, «демократиялық бағыт ақындары», «кертартпа ағым ақындары» деген жүйе-топшылаудың заман ағымына байланысты айтылғаны анық болатын. Бірақ, осы топшылау кейінгі жүргізілмек зерттеулердің бедеріне де айшықтап тұрып белгі салып, таңбалап кеткені жасырын емес. Осыдан келіп, «ағым» қуалау теориясына жол берілді. Е.Ысмайылов баяндамасындағы: «Бұл ағымға бой ұрушылар көркем әдебиеттің белгілі бір тарихи-қоғамдық ортада, белгілі бір таптық, идеологиялық мақсатта тұрғандығын жоққа шығарады, өткендегі әдеби мұралардың қандайы болсын, жақсы-жаманын айырып-ажыратпай, сыпыра дәріптейді, осының салдарынан әдебиет тарихындағы даму процестері, идеялық тартыстар, бір-біріне қарама-қарсы таптық көзқарастардың сәулесі, олардың әлді-әлсіз көріністері заңды түрде ашылмайды» - деген-ді [6,32].

Е.Ысмайыловтың дін тақырыбын көтеруге мүлдем тыйым салынғанына қарамай, қияннан қыл тартқандай қып діни тақырыптағы қиссашыл ақындардың мұралары туралы «Революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде шығыс немесе аңыз әңгімесі негізінде жазылған поэмалар ғана болды, қиссашыл ақындардың «Мұңлық-Зарлық», «Шәкір-Шәкірат»,

«Алтын балық» сияқты дастандар еді» [6,32] - деп, 1958 жылғы Ташкент қаласында өткен Африка мен Азия конференциясындағы басқа елдердегі мәдени байланыс пен ұлттық мәдениетті дамыту жолындағы күрес, отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстың пайда болуы Африка мен Азия елдерінен келген делегаттардың сөздерін мысал ете отырып, өз тарихындағы мәдени мұраны мұқият зерттеуге және ұлт әдебиетінің жалпы адам баласының мәдени қарым-қатынасын ашуға қатты ықпал ететіндігін, соны ғалымның аңғара білгендігін көрсетеді. Ол кезде Кенесары көтерілісі, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы айтуға мүлдем болмайтындығын белгілі болатын. Дәл осы жылы көрнекті ғалымның бағалы екі пікір келтіргенін де атап айту керек. Біріншісі, «Қазақ эпосының дүниежүзілік эпос тарихынан көрнекті орын алатындығы және екіншісі, басқа елдер әдебиетінде сирек кездесетін біздегі дәстүрлі ақындар айтысының әдебиет тарихындағы жаңа бір көркемдік белес екендігін» көтеруі болатын [6,21].

XIX ғасырдағы кітаби ақындардың қаламынан туған «Сал-сал», «Зарқұм» қиссаларын нағыз панисламистік идеологияны дәріптейтін барынша зиянды шығармалар» дегенімен, ал «Мұңлық-Зарлық», «Сейфүл-Мәлік», «Шәкір-Шәкірат» сияқты ізгі адамгершілікті дәріптейтін шығармалар да бар» - деді [6,27]. Ғалымның бұлай пікір сабақтауының түпкі сырын аңғаруға, түсінуге болады.

Бұл пікірлер көші араға біраз уақыт салып, сексенінші жылдардың соңына қарай қайта көтеріле бастады.

«Қазақ халық әдебиеті» көп томдық еңбегінде [18]. «Қамбар батыр» жыры жетінші беттен қырық сегізінші бетке дейін берілген. Соңында «түсініктер» бар. Мұнда төмендегіше жазылған: «Қамбар батыр» жыры. Бұл эпостың жеті версиясы (түрі), жиырмадан аса варианты (нұсқасы) бар» [18,27]. «Бұл көп томдыққа Әубәкір Ахметжанұлы Диваев 1902 жылы қағазға түсіріп, 1922 жылы Ташкентте басылған нұсқасы жіберіліп отыр. «Қамбар батыр» жырының тексті кейінгі жылдары табылған Ә.Диваев қолжазбаларымен салыстырылды. Жарияланып жүрген тексте қалып қойған жолдар, сөйлемдер, қате басылып келген сөздер, орын ауысқан өлең жолдары бары анықталды. Оның бәрі қолжазба бойынша қалпына келтірілген» [18,297].

1970 жылдан бастап шыға бастаған «КСРО халықтарының эпосы» көп сериялы томдықтарды құрайды. Ондағы «Қамбар батыр» жыры «...белгілі батырлық жыр екі тілде - ұлт тілінде және орыс тілінде басылды» [18,11].

Мұның себебі, Кеңес дәуірінде тек қана «Қамбар батыр» жыры ғана кедей таптан шыққан деген желеумен оқытылып, басқа эпостар бағдарламадан алынып тасталған болатын. 1950 жылдың соңғы кезінен бастап, қазақ эпостарының ғылыми басылымдары жарық көре бастағаны мәлім. «... профессор Н.С.Смирнованың басшылығымен «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр»... «Ғылым» баспасынан жарық көрді. Бұл басылымдардың ерекшелігі - бір кітапта әрбір жырдың қолда бар белгілі нұсқалары, қазақ тілінде және орыс тілінде берілді, кітапқа енген әрбір жыр жайында көлемді зерттеу мақала, нұсқалардың өзара ұқсастығы мен айырмасын аша түсетін түсіндірмелер жасалды. Мұндай басылымдар бұрын ешуақытта кездеспеген еді» [18.11-12].

Бұл жырлар... «әдебиет қорындағы жырлардың тек бір бөлегі ғана. Сонны іріктеудің өзі көп күшке түсті. Олай дейтініміз институт қорында «Алпамыс батырдың» 15 нұсқасы, «Көрұғлының» - 32, «Қамбар батырдың» - 26, «Қобыланды батырдың» - 26, «Ер Тарғынның»-12, «Ер Қосайдың»-10, «Құламерген-Жоямергеннің» - 7, «Сұрмергеннің»-5 нұсқалары бар. Осылардың бәрін түгел оқып шығу, салыстыру қажет болды». «Қамбар батырға» басқа жырлар секілді текстологиялық жұмыстар жүргізілгенін де атап көрсетеді [18,14].

Профессор Қ.Ж.Жұмалиев қазақ эпосы мен әдебиет тарихын зерттеген көлемді еңбегінде де «Қамбар батыр» жырына арнайы тоқталып, зерттеу жүргізген [19]. Ол мақаласына «Қамбар батыр» деп тақырып қойған.

«Қамбар батыр» эпосы да қазақ халқына көптен мәлім, мейлінше кең тараған. Қазақстанның қай түкпірінде болсын ел сүйсіне тыңдап, сүйіп оқитын шығармасының бірі.

«Қамбар батыр» туралы мәліметтер ел аузынан жазылып, алғаш рет 1865 жылы басылады. Бұдан кейін 1868 жылы «Қисса Қамбар», 1903 жылы «Тоқсан үйлі тобыр» деген аттармен Қазанда басылып, ең толығырақ түрі «Қамбар батыр» деген атпен 1922 жылы Ташкентте шығады. «Қамбардың» бұл вариантын баспаға даярлаған А.Диваев. Диваев нұсқасы тек толығы ғана емес, ең көркемі, ең жақсы нұсқасы. Диваевтың 1922 жылы бастырған «Қамбар батырын» Сәкен Сейфуллин (1933 ж.), Сәбит Мұқанов (1939 ж.) шығарған батырлар жинағында өзгертілмей қайта басылды. Ең соңғы рет басылуы 1957 жылы. «Қамбар батыр» жырының ең жақсы нұсқасын Ә.Диваев 1922 жылы Ташкентте жариялағаны мәлім. Біздегі қолжазба деректің бірінде «...1916 жылы ноғай (Ә.Диваев) Түркістанда Италмас ақынға жолығып, «Қамбар батыр» жырын дайындауға тапсырма берген. Кейін алып кетеді» деген мәліметке қарағанда қазіргі жарияланып жүрген нұсқа осы Италмас ақындікі деп санаймыз. [20]. Өйткені, «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Қамбар батыр» жыры мен біздің «Қазығұрт ғылыми-зерттеу» орталығындағы шағатайша жазылған қолжазбадағы Италмастың «Қамбар батырының» ешқандай айырмашылығы жоқ.

Аймақ әдебиетінің тағы бір зерттелмеген саласын - жылау-жоқтау мен қайғы жырлары, *тарихи өлеңдер* құрайды. Б.Омаров пікірінше М.Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінің құрылымын ауыз әдебиеті нұсқаларының жазба әдебиетіне ауысу процесін көрсетуге лайықтап түзген» [10,43]. Біздіңше, ғалымның бірінші кең түрде талдауға алғаны тарихи өлеңдер дейміз. Өйткені, «...Абылайдың өз жорығын баяндаған өлеңдері, сонан соң Сырым қозғалысын айтатын өлеңдер біздің қолымызға тиген жоқ. Баспаға шыққан өлеңдері жоқ шығар деймін. Жалпы тарих өлеңдері, өз сынына қарағанда, ескі батырлар өлеңінен аз болмауға керек. Бірақ бұл күнде қолдағысы Кенесары, Бекет өлеңдері болғандықтан, тарих өлеңдері турасындағы жалпы сөзді осы айтылған екі-үш өлеңге қарай топшылаймыз» деген [5,235]. Түр жағынан қарағанда, тарихи өлеңдер, бұрынғы батырлар өлеңдерімен туысатындығын ескерсек [4,240], Кенесары бастаған ұлт-азаттық күресі кезінде және соның айналасында туған Жанкісінің жалғыз толғауы мен Мәделіқожаның «Мырзаби үркініне» байланысты туған өлеңдері, Сыпатайдың Құдияр хан мен қырғыз манаптарына айтқан арнаулары, Сүйінбай мен Жамбылдың Сыздыққа шығарған арнауы мен дастандарын, кейінгі Ф.Омарұлының «Кенесары-Сыпатай» дастанын осы топтамаға қосуға негіз бар. Бұл айтылған тарихи шығармалардың Қоқан хандығы тұсында туғандығы - сол болып өткен кезең шындығынан хабар береді.

Нәтижелер мен талқылау

Өлкеде туған халық поэзиясының тағы бір түрі – мақтау жырлары (одалар) мен арнау, толғаулар да бірқанша. Арнау, мақтау жырларында жеке адамның, тұтас ру мен ұлыстың батырлығы, байлығы, даналығы, әділдігі, күш-қайраты, ерлік күрестері секілді қасиеттері мадақталса, бұл бағыт Мәделі, Майлықожа, Италмас шығармашылығында кең дамытылған. Мәделінің Шәріп болысқа, Қанай датқаға, Төнен датқаға, Майлықожаға, Майлықожаның Мәделіге, Асқарқожаға, Қошық датқаға, Қасымбек датқаға, Тұрлыбекке, Сейітжаппар төреге, Есенбайға, Италмастың Батыршаға, Құлыншақтың Қожамжарға, Дүйсенбіге, Жарқынбек пен Икенге, Көлбайға, Жандәулетке, Қожабергенге, Нарынбайға арналған арнау-мадақ жырлары шын мәнінде еңбегі сіңген, лайықты адамдар болғандықтан арнайы бағышталып шығарылған. Өткір тілмен кейде ақындарболыс-билерді сынап та отырған. Мәселен, Майкөттің «Саржан болысқа», «Ыстыбай байға» айтқандары, «Жетісудың игі жақсыларына амандасуы», (қырық шумақ) Майлықожаның Тұрлыбекке арнаулары осы бағытта туған шығармалар.

Ал толғауларда елдің, жердің тарихи, объектінің бүкіл болмысы хатқа түсіп, жан-жақты адами қасиеті ақындық талғамына түседі. Мәселен, Құлыншақтың «Тәнің де мейман

жанына», Сүйіндіктің «Жақсылар біле білсең дәме жаман», Мәделінің «Есті болсаң еліңнің қорғанысын», Майкөттің «Жетісу игі жақсыларымен жүздесу», «Жиырма жастан жүзге шейін» толғаулары осы айтылған ой жемісі.

«Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының ғалымдары мен әдебиетшілері жүргізіп келе жатқан ізденіс жұмыстары да өз нәтижесін беруде. Мәделі мен Майлықожаның, Майкөт пен Ұлбикенің әл әзірге беймәлім өлеңдері мен арнаулары, әдебиет тарихы үшін мүлдем белгісіз болып келген Сүйіндік Тілегенұлы, Италмас Түнқатарұлы, Кенжебай Жауханұлы, Кейкі Тұрсынұлы, Алдаберген, Қалы, Назар, Жылқыбай Байшопанұлы, молда Бекеш, Күлшат Бейбітқызы т.б. ақындардың өмірі мен хатқа түскен әдеби мұралары; Балта, Майкөт, Ұлбике, Жанкел, Сауытбек, Нұралы, Орынбай, Сақ, Қылышбай, Ақберді, Асан, Жолбарыс т.б. ақындардың өмірі мен шығармашылығы туралы тың деректер табылып отыр.

Терме-толғаулар мен арнау, жоқтаулар, көңіл-күй лирикасы, еске алу мен сағыну жырлары т.б. Күнгей өлкесі ақын-шайырларының әдебиет тарихындағы барлық жанрларға араласқандығын анықтап, дәлелдеп беретін көрсеткіштер.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сай және «Ақындар» кітабы мен Кеңес совет энциклопедиясындағы мәліметтерді басшылыққа алсақ, XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы Қазығұрт-Қаратау аймақтық мектебінен нәр алған ақын-жыраулар деп жүрген ақындар мен шайырларды өз дәуірінің бағамынан, өмірі мен шығармашылық, қоғамдық қызметіне қарай төрт топқа бөліп топтаймыз.

Бірінші топқа ақындық қызметі XIX ғасырдың бірінші жартысында жарқырай көрінген: Жанкісі, Сүйінбай, Жәнкел, Ұлбике, Қылышбай, соқыр Құлман, Мәделіқожаны, екінші топқа шығармашылық қызметі XIX ғасырдың екінші жартысында жарқырай көрінген Сүйіндік, Майлықожа, Құлыншақ, Италмас, молда Мұса Байзақұлы, Шәді, Жүсіпбек, Нұралы, Жамбыл, Мырзабек ақындарды, үшінші топқа XIX ғасырдың соңғы кезі мен XX ғасырдың басында өмір сүрген Еркінбек Ақынбеков (1863-1918), молда Мәди Меркішұлы (1865-1924), Байболов Қазанғап (1889-1946), Елеусіз Байырбеков (1892-1944), Зұлпықар Балғабаев (1874-1941), Жұманазаров Мұса (1890-1963), Санбай Қалмағамбетұлы (1861-1922), Ысқақ Құлыншақұлы (1880-1919), Орынбай Тайманов (1884-1946), Сұлтанбек Аққожаев (1876-1965), Белгібай Бектұрғанов (1894-1967), Байбосын Күзембаев (1886-1930), Исабек Майлықожаұлы (1895-1938), Балтабай Тебейұлы (1892-1968), Ергөбек Құттыбайұлы, Кенжеқожа, Сауытбек, Орақбай, Келімбет Серғазиев (1876-1968), Айтбай Белгібаев (1889-1961), Ақберді ақын (XX ғ.), молда Бекеш, Күлшат, Жүргенбай Ешмұхаммедов, Керімқұл Жүнісов, Мыңбай Сұлтанбеков секілді ақындарды топтастырамыз. Төртінші топқа XX ғасырдың басы мен кеңес дәуірі тұсында жасаған Әйтпенов Қайыназар (1900-1975), Қалдыбек Әлікұлов, Көпбай Әлімбетов, Әбдірайым Байтұрсынов, Әбіш Бибосынов (1908-1971), Желеу Жақыпов (1904-1970), Отызбай Жұмабеков, Орал Қалдыбаев, Өмірсерік Қалдыбаев, Шайқым Қасымбеков, Тұрды Маханбетов, Айнабек Нысанов (1909-1972), Көпбай Омаров, Әмзбек Сейітбеков, Асан Тәжиев (1907-1976), Тасболат Тәжиев, Құлжабай Төлеуов секілді ақындарды топтауға болады. Бұлай топтастыру шарттылық екендігін де ескертеміз.

«Ақындар» кітабында және Қазақ кеңес энциклопедиясында жарияланған деректер бойынша Оңтүстіктен шыққан елу үш ақынның тізімі, еңбектері берілген.

Ал кейінгі жылдары жүргізілген зерттеулер аймақ мектебі өкілдерінің бұл айтылған саннан әлде қайда көп екендігін және ақындық қайнары көне дәуірлерден суат тартатындығын тағы да бір дәлелдеп берді. Оған ғылыми негіз де бар. Б.з.д. дәуірлерді айтпай-ақ түркілік, ортағасырлық әдебиет әлемінде шайырлық пен ғылыми еңбектердің негізін ғылыми тұрғыдан кестелеп берген А.Ясауи, С.Бақырғани, Н.Рабғұзи, Кердери, Уафи, Сопы Аллаяр, Ахмет Яссауи шәкірттерінің хикметтері мен қисса жанрының

қалыптасып дамуына өзек болған Құтып, С.Сараи, Харазми, Атай, А.Жүйнеки мен Шәрифидің хикмет, назымдарын, Шымыр-би Алты Бармақ, Бабыр, М.Х.Дулат, Шайх Таразидың, Бекасыл әулиенің ғылыми еңбектері Шығыс ғұламаларының еңбектеріне қоса өлке ақындары мектебінің қалыптасуына іргелі негіз болды. Тамырсыз ағаш көктемейтінін ескерсек, аймақ мектебі өкілдерінің ақындық іргетасының болмысы ғылыми-теологиялық, дидактикалық поэзиядан мол нәр алғанын аңғарамыз.

Осы ой желісінен және өлке ақындарының бүкіл шығармашылық мұрасын таразылап қарағанда аймақ мектебі өкілдерінің шығармашылық қызметін шартты түрде бес топқа топтап топтастыруға болады.

Біріншісі, күрескерлік әдебиет өкілдері: Балта, Жанкісі, Мәделіқожа, Сүйінбай;

Екінші, таза фольклорлық бағытта дамыған шығармашылық өкілдерінің мұралары: Жәңкел, Ұлбике т.б.;

Үшіншісі, діни-ғибраттық поэзия өкілдері: Майлықожа бастаған ақындар легі;

Төртіншісі, Нұралы бастаған ағартушылық-дидактикалық сала;

Бесіншісі, «кітаби ақындық» дәстүрдегі Шәді бастаған шайырлар.

Біз өлке ақындарының өмірі мен шығармашылық мұралары туралы тұтас зерттеу жұмыстарының кешенді түрде енді ғана басталғандығын еске сала кетеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оралова Г. Сыр сүлейлері шығармаларындағы көркемдік дәстүр. Алматы. 2014
2. Ә.Оспанұлы. Қаратау атырабының ақындары. Алматы. 1996
3. Ә.Оспанұлы. Қаратау шайырлары. Алматы. 1998
4. Досмұхамедұлы Х. Аламан, Алматы. 1991, 32, 29 б.
5. Әуезов М. Әдебиеттарихы. Алматы. 1991, 16-17, 31 б.
6. Ысмайылов Е. Ақындар. Алматы. 1956, 88-89 б.
7. Даутбеков А. Дулаты. Шымкент. 2015 ж.
8. Исмайылов Е. Жазба әдебиеттің халық поэзиясымен өзара байланысы // Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. Алматы. 1968, 73 б.
9. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы. 1982, 367 б.
10. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Алматы. 2000, 38-39, 10 б.
11. А.И.Левшин. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайцаских орд и степей. Алматы. 1996. с.167
12. В.П.Наливкин. Туземцы. Раньше и теперь. Издание А.Л.Кирснера. Ташкент. 1913, с.21
13. Яссауи шәкірттерінің хикметтері. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы. Алматы. 2012, 92/1 том, 5-6 б.
14. Әдеби мұра және қазақ әдебиеті тарихын оқыту мен зерттеу мәселелері. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы. 24 ақпан, 2005, 135-136, 107-108 б.
15. Күмісбаев Ә. Қиссалар және кітаби ақындар //XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. Алматы. 1994, 104-105 б.
16. Дәуітов С.Заман және зар. //Егемен қазақстан, 1994, 17 қыркүйек
17. Бердібаев Р. Ақындар мен шайырлар. //Қазақ әдебиеті, 1971, 6 тамыз, 3 б.
18. Смирнова Н.С. Алпамыс батыр, Қамбар батыр, 1952
19. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы пен әдебиет тарихының мәселелері. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы. ҚМКӘБ 1958
20. Италмас Түнқатарұлы. Шығармалары. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы, Алматы. 2014, 93, 94, 252 б.

Referens liste:

1. Oralova G. Sır suleyleri shıǵarmalarındaǵı korkemdik dastur. Almatı. 2014
2. A.Ospanulı. Qarataw atırabınıñ aqındarı. Almatı. 1996
3. A.Ospanulı. Qarataw shayırları. Almatı. 1998
4. Dosmūhamedūly H. Alaman, Almaty. 1991, 32, 29 b.
5. Auezov M. Adebiettarıhy. Almaty. 1991, 16-17, 31 b.
6. Ysmajylov E. Akyndar. Almaty. 1956, 88-89 b.
7. Dautbekov A. Dulaty. Šymkent. 2015 ž.
8. Ismayılov E. Jazba Adebiettiñ halıq poéziyasimen ozara baylanısı // Ismayılov E. Adebiet zhaylı oylar. Almatı. 1968, 73 b.
9. Qabdolov Z. Soz oneri. Almatı. 1982, 367 b.
10. Omarulı B. Zar zaman poéziyası. Almatı. 2000, 38-39, 10 b.
11. A.I.Levshin. Opisanıye kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaytsaskikh ord i stepey. Almaty. 1996. s.167
12. V.P.Nalivkin. Tuzemtsy. Ran'she i teper'. Izdaniye A.L.Kirsnera. Tashkent'.1913, s.21
13. Yassauı shakirtteriniñ hikmetteri. «Qazınalı Oñtustik» koptomdıǵı. Almatı. 2012, 92/1 tom, 5-6 b.
14. Adebı mura jAne qazaq Adebieti tarihin oqıtu men zertteu maseleleri. Halıqaralıq ǵılımi-teoriyalıq konferenciya materialdarı. Almatı. 24 aqpan, 2005, 135-136, 107-108 b.
15. Kumisbaev O. Qissalar jAne kitabı aqındar //XX ǵasırdıñ bas kezindegi qazaq Adebieti. Almatı. 1994, 104-105 b.
16. Dautov S.Zaman zhane zar. //Egemen Qazaqstan, 1994, 17 qırkuyek
17. Berdibaev R. Aqındar men shayırlar. Qazaq Adebieti, 1971, 6 tamız, 3 b.
18. Smirnova N.S.Alpamıs batır, Qambar batır., 1952
19. Zhumaliev Q. Qazaq éposı pen adebiet tarihinın maseleleri. Qazaqtıñ memlekettik korkem Adebiet baspası. Almatı. QMKAB 1958
20. Italmas Tunqatarulı. Shıǵarmaları. Qazınalı Oñtustik. koptomdıǵı, Almatı. 2014, 93, 94, 252 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Насирдинов Бауыржан Патшаханович** – «Филология» мамандығының 2 курс докторанты, «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті. Шымкент, Қазақстан